

KMEČKA ARHITEKTURA NA LOŠKEM OZEMLJU PRED KONCEM 15. STOLETJA

Hipoteza o izvoru in razvoju kmečke hiše na loškem ozemlju v času pred uveljavitvijo kmečke renesančne arhitekture, ki smo jo naslonili predvsem na pričevanje srednjeveških fresk in na posredne dokaze, ki nam jih nudi gradivo iz kasnejših stoletij, nam služi tudi za osvetlitev nekaterih oblikovnih, umetnostnih zakonitosti, ki imajo na likovnem nivoju sicer bistveno drugačen pomen kot pa v kontekstu primarne utilitarne funkcije. Socialno učinkovanje likov in čista likovna struktura sta na ravni kmečke umetnosti nedvomno pola v binarnem sistemu — seveda če analiziramo te pojave z našega vidika — saj je dešifriranje starih pomenov (enega izmed njih lahko navežemo tudi na čisto utilitarno funkcijo prvin, ki so kasneje postale »liki«), kljub relativni avtonomiji strukturalne analize, le razlaga naših pogledov ter relacij med nami in spomenikom neke izginule kulture.

Pri analizi likovnega sestava kmečke hiše v njenem začetku in v času pred uveljavitvijo kmečkega renesančnega oblikovanja smo se poslužili dvojne metode: historične rekonstrukcije v klasičnem pomenu besede ter strukturne analize, s katero smo skušali fiksirati vrsto konstant in zakonitosti oblikovanja v nekajstoletnem ciklusu kmečke umetnosti (arhitekture). Neposredne socialne relacije smo za zdaj zanemarili, ker je soodvisnost med načinom življenja in stavbarstvom ter dialektično učinkovanje v obeh smereh širša tema, ki nas za zdaj zanima le toliko, kolikor lahko na podlagi takih razmerij dešifriramo nejasne pomene.

Zato lahko rečemo, da nas razvoj kmečke hiše na loškem ozemlju, ki smo ga skušali osvetliti bolj teoretično, zanima ta hip predvsem kot umetnostno-zgodovinski problem. Obenem moramo opozoriti na nekatere interpretacijske probleme. V umetnostni vedi se največkrat srečamo z usodno dvojnostjo. Gre namreč za vzporedno tekočo interpretacijo in raziskovanje historičnih okoliščin, ki daje razpravam esejistični prizvok. Raziskovanje in naštevanje dogodkov ob nastajanju umetnine je do neke mere tudi špekulativno dejanje, tako kot je to vsak poskus rekonstrukcije, kljub temu pa ga lahko primerjamo s podatki v eksaktnih naravoslovnih vedah. Interpretacija pa skuša (čeprav v znanstvenem jeziku) posredovati prevod likovnega teksta in predvsem shrliivo doživetje ob občudovanju umetnine — kolikor seveda raziskovalca zanima tudi problem umetnostne kvalitete. Ob tem ne smemo pozabiti na neverjetno široko pahljačo interpretacijskih možnosti, med katerimi je ugotavljanje likovne kvalitete le ena izmed komponent.

Zato lahko ugotovimo, da ima tudi naša razprava podoben značaj in pomen kljub težnji, da bi tudi interpretacijske strukture objektivizirali v največji možni meri.

O najstarejših oblikah ljudskega stavbarstva na loškem ozemlju nimamo skoraj nikakršnih materialnih dokazov, zato pa je ohranjenih nekaj pomembnih posrednih pričevanj; v mislih imamo predvsem slikovno gradivo s srednjeveških fresk, med katerimi zavzema najpomembnejše mesto podoba sv. Nedelje na fasadi cerkve v Crngrobu. Pomembno primerjalno gradivo so tudi ohranjene stanovanjske arhitekture v mestih in seveda skope omembe v pisanih virih. Med literaturo pa moramo omeniti predvsem monumentalni zgodovinski opus dr. Pavleta Blaznika.¹

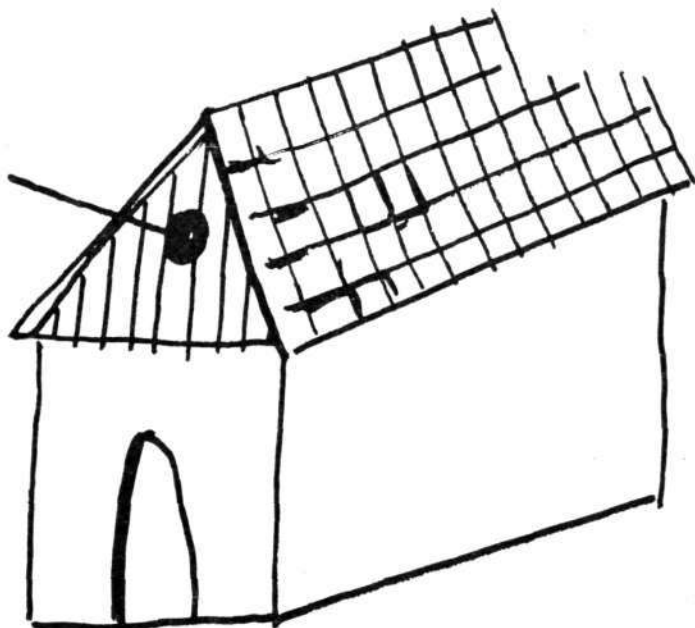
Kako pomemben vir je slikovno gradivo s srednjeveških fresk, nam priča že omenjena slika sv. Nedelje. Na podlagi skopih in shematskih upodobitev na tej kompoziciji iz sredine 15. stoletja² lahko formuliramo več pomembnih ugotovitev, ki zadevajo tako likovno (umetnostnozgodovinsko) kot etnološko in genealoško problematiko. Shematska upodobitev mlina na enem izmed mnogih prizorov iz vsakdanjega meščanskega in podeželskega življenja nam kaže pritlično leseno poslopje, krito s škodlami, z jasno opredeljenim stanovanjskim in gospodarskim delom (mlinom). Posebno pozornost zasluži šilasto formuliran vhod na čelni fasadi mlina, ki kaže na nedvomne odmeve gotskega oblikovnega okusa.

Soroden element srečamo tudi na podobi gostilne, ki jo lahko opredelimo kot zidano pritlično poslopje s čelnim portalom, opaženim zatrepom in škodlasto streho. Vernost upodobitve poudarja predvsem okrogla lina v zatrepu (motiv, ki ga srečujemo tudi v kasnejšem gradivu) ter drog, na katerem naj bi bila obešena veja ali gostilniško znamenje.³ Za naše nadaljnje razpravljanje so ti elementi izredno pomembni — posebej pa nas zanima še vzdolžna usmeritev hiše, kvaliteta in oblika strehe ter ne nazadnje oblika portala, ki bi ga lahko

Mlin s freske Sv. Nedelje v Crngrobu iz sredine 15. stoletja

rekonstruirali kot polkrožno ali rahlo šilasto zaključen vhod s posnetimi robovi (senčenje na levi strani). Tudi tu imamo opravka z natanko definiranim stilnim detajlom na podeželski arhitekturi, ki pa ima še eno pričevalno razsežnost — priča nam, da so že v prvi polovici 15. stoletja poznali na podeželju zidane hiše.

Gostilna s freske Sv. Nedelje v Crngrobu iz sredine 15. stoletja

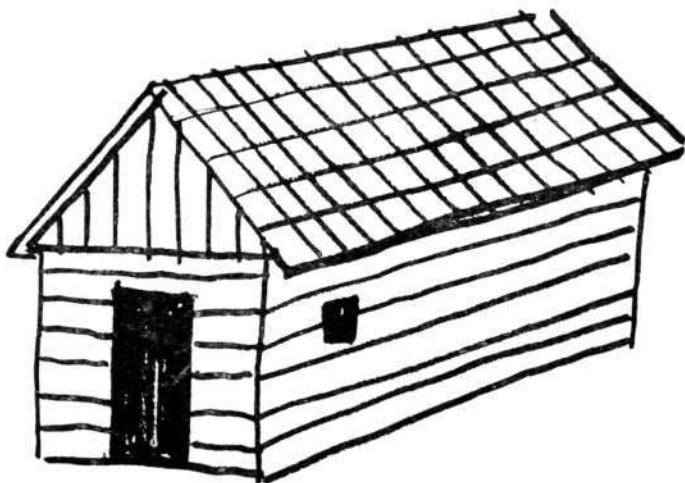
Tretja upodobljena hišica (iz prizora o požigu in divjanju soldateske) pa je verjetno shematski prikaz najpogostnejšega tipa kmečke hiše. Gre za leseno stanovanjsko hišo vzdolžnega tlorisa, ki jo pokriva dvokapna skodlasta streha. Jasno je naznačen pravokotno zaključeni vhod na zatrejni fasadi ter malo, v dve bruni vrezano okence na široki fasadi. Tudi v tem primeru gre za dokaj verno oznako detajla. Saj nam je kaj hitro jasno, da je neznani slikar precej natanko upodobil tip okna, kakršnega poznamo na loškem ozemlju še do sredine 19. stoletja. Drugo ugotovitev, da ima hišica že razčlenjen tloris (dvoje ali več prostorov), pa lahko opremo na vzdolžno usmeritev hiše; primerjalno gradivo iz kasnejših stoletij namreč priča, da so enoprostorne stavbe na alpskem ozemlju praviloma kvadratne oblike — kar izvira iz tehniških možnosti, ki jih nudi kvalitetni les iglavcev.⁴ Razmerje med širino in dolžino hiše nas navaja k domnevi, da imamo pred seboj objekt z dvema, približno enako velikima prostoroma — kuhinjo in »hišo«.

Že najbolj sumarični opis upodobljenih objektov nam nudi dragocen sociološki podatek: podoba gostilne, ki predstavlja zidan objekt, je v nasprotju z leseno kmečko hišico simbol bogatejše podeželske družbene plasti. Prav tako je tudi leseni mlin prostorsko bogatejši in večji ter ga lahko pri socialnem rangiranju postavimo nekako na mesto med gostilno in kmečkim domom. To

pa pomeni, da se je socialna diferenciacija (začetki kmečke trgovine, uveljavljanje nekmečkih dejavnosti itd.) zelo hitro pokazala tudi v arhitekturi, ki jo lahko smatramo tudi za izrazit statusni simbol.

Če bomo poizkusili nakazati tudi oblike kmečkega stavbarstva pred začetkom 16. stoletja,⁵ pa moramo našo analizo usmeriti tudi v nekatere tehnične podrobnosti, seveda na ravni najverjetnejših domnev. Vzdolžna usmeritev gostilne in kmečke hiše na omenjeni upodobitvi ne priča le o prostorski diferenciaciji, marveč posredno tudi o funkciji posameznih prostorov. Prvi prostor, ki ga cdpira vhod, je na kmečki hiši najverjetneje veža, ki ima hkrati tudi funkcijo črne kuhinje. Da gre za črno kuhinjo, skorajda nima smisla dokazovati — o tem neposredno priča dejstvo, da na strehah ne zasledimo dimnikov. Če je prvi prostor kuhinja, potem je naslednji, iz kuhinje dostopni prostor, čista izba, »hiša«. Domnevo navezujemo seveda tudi na ohranjeno stavbno gradivo iz začetka 16. stoletja (zasnova Žirovčeve hiše v Bodovljah, ki je bila v tem času zgrajena celo v nadstropni obliki; vrsta hiš v Selški in Poljanski dolini, med katerimi cmenimo vsaj najstarejši del Kalanove hiše na Bukovici; do neke mere lahko upoštevamo tudi Pepetovo hišo v Hosti, čeprav je nekaj mlajša itd.). V tem času namreč poznamo že popolnoma diferenciran, malodane tega izpeljan talni načrt, ki kaže na precejšnjo tradicijo in na razmeroma dolgo razvojno dobo.

Hkrati lahko posežemo tudi po nekoliko bolj oddaljenih funkcionalnih primerjavah. Domneva, da je upodobljena hiša prostorsko razčlenjena v dvoje enako velikih prostorov, nas spomni na sorodne pojave na južnem Pohorju iz mnogo mlajših obdobj. Tam smo namreč ugotovili, da je prva stopnja v razvoju črne kuhinje dokazljiva predvsem z velikostjo prostora — ko se je klasični dimnični prostor spremenil v kuhinjo in ko je bivalno funkcijo prevzel čist prostor, ogrevan s pečjo, ki se kuri iz kuhinje (ali veže), je kuhinja še vedno obdržala stare dimenzije; šele kasneje se začne postopno zmanjševati in ločevati od veže. Tako lahko z dokajšnjo gotovostjo trdimo, da je že v prvi polovici 15. stoletja prevladoval na loškem ozemlju diferenciran, »alpski« stavbni tip, ki še kaže na dinamično tradicijo predvsem v dimenzijah kuhinje.

Kmečka hiša s freske Sv. Nedelje v Crngrobu iz sredine 15. stoletja

K podobnem sklepanju nas navaja tudi vzdolžna usmeritev in prostorska diferenciacija upodobljenega mlina in gostilne.

Zato moramo iskati izvor specializirane kmečke hiše drugod. Najprej bomo poizkusili zavreči nekaj doslej veljavnih trditev. V veljavi je namreč nedokazana in večinoma privatno citirana teza, da se je meščanska hiša razvila iz kmečke. Trditev, ki je odsev vulgarne adaptacije darvinizma v družbene vede, je v svojem bistvu tudi idealistična, saj izhaja iz zamisli v nespremenljivosti in večnosti ljudske kulture, ki operira v 18. stoletju z enakimi miselnimi in materialnimi shemami kot v prazgodovinskih obdobjih. V resnici pa sta se kmečka in meščanska hiša razvijali vzporedno; o tem nam pričajo paralelni primeri kmečkega in meščanskega baroka, klasicizma in v samem začetku tudi gotike in renesanse. Hkrati s paralelnim razvojem pa lahko pri obeh tipih hiš ugotovimo podobno zasnovano grupacijsko jedro: strukturno povezavo med čistim bivalnim prostorom in črno kuhinjo in v načelu soroden, vendar funkcionalno povsem drugače izpeljan sistem gospodarskih enot. V obeh primerih igra pomembno vlogo tudi vpliv organizmov višjega reda, se pravi urbanističnega okolja kot celote.

K rekonstrukciji kmečke hiše iz stoletij pred uveljavitvijo »kranjske« renesanse⁶ nam torej pomaga tudi analiza urbanističnih zasnov. Tradicionalno teorijo o domnevno najstarejših gručastih naseljih bomo v našem primeru zanemarili, ker nas ne zanima toliko hipotetična praizvorna oblika hiše, kot nas zanima visokokulturno specializirano bivališče, ki mu pravimo kmečka hiša v natanko definiranem pomenu besede. Sicer pa tudi gručasta naselja kažejo dokaj strogo oblikovalsko voljo in relativno trden organizacijski sistem,⁷ ki izvira tako iz načinov proizvodnje in življenja kot iz specifičnih geografskih prilik.

Analiza poljubne kmečke hiše iz 16. stoletja ali kasnejših obdobj na Sorškem polju, ki je klasično kolonizacijsko ozemlje,⁸ nam pokaže na tesne vezi in soodvisnost med obliko domačije in obliko vasi. Enota višjega ranga (naselje, širši ambient) je v bistvu sinteza na enak način organiziranih domačij. Tako kot si (recimo v Bitnjem) slede na obeh nivojih, v pogojih trakaste zemljiške razdelitve, posamezne kulture in objekti, tako lahko domnevamo logičen vrstni red tudi v organizaciji notranjega prostora stanovanjske hiše. Bolj kot soodvisnost med mikro- in makrostrukturno nas spet zanimajo zveze med oblikovanjem mest in naselij. Kolonizacijska vas s pravilno parcelacijo in vrsto vzporednih hiš (domačij), ki so obrnjene na cesto z ozkimi zatrepnimi fasadami, ima precej sorodnih potez s parcelacijo in razporeditvijo hiš v mestu. Seveda pa ne smemo zanemariti razlik, predvsem že pregovorne stiske za prostor v tesnih obzidanih mestih. Kljub temu lahko v obeh primerih govorimo o hkratnem pojavu — saj tvorba mest in valovi kolonizacij po vsej Evropi⁹ izražajo v precejšnji meri rezultate istih družbenih in ekonomskih gibanj.

Časovna in poleg tega tudi vsebinska soodvisnost med kolonizacijo neposeljene ali zapuščene zemlje ter nastankom mest se nedvomno izraža tudi v oblikovanju hiše v obeh socialnih miljejih. Seveda veljajo te povezave le na ozemljih, kjer srečujemo ob kmečkih naseljih tudi mestne aglomeracije. Tako območje je prav gotovo Gorenjska, saj je na razmeroma majhnem prostoru nastalo kar četrto mesto, če ne štejemo Ljubljane, v še večji meri pa Škofja Loka, kjer je bilo vse življenje podložnikov najtesneje povezano s fevdalnim centrom v mestu. Načrtno naseljevanje kolonistov iz različnih predelov slo-

venskih in nemških dežel je prav zaradi tega potekalo ob vsestranski pomoči zemljiškega gospoda, ki je poleg pravilne parcelacije verjetno zahteval ali pa vsaj svetoval tudi smotrno ureditev domačije.

Če gre torej za vzporedno rast in razvoj dveh, specifičnim načinom proizvodnje prilagojenih domovanj, lahko sklepamo tudi na skupno osnovo, ki pa ne more biti razvita kmečka hiša, marveč le nespecializirano domovanje, ki je šele med razvojem dobilo specifične poteze enega ali drugega socialnega tipa. Primerjava s gradivom iz drugih, starejših srednjeevropskih mest pa nas spet pripelje do misli, da je dimnični tip hiše izginil na loškem ozemlju verjetno v obdobju intenzivne kolonizacije pred 15. stoletjem.¹⁰

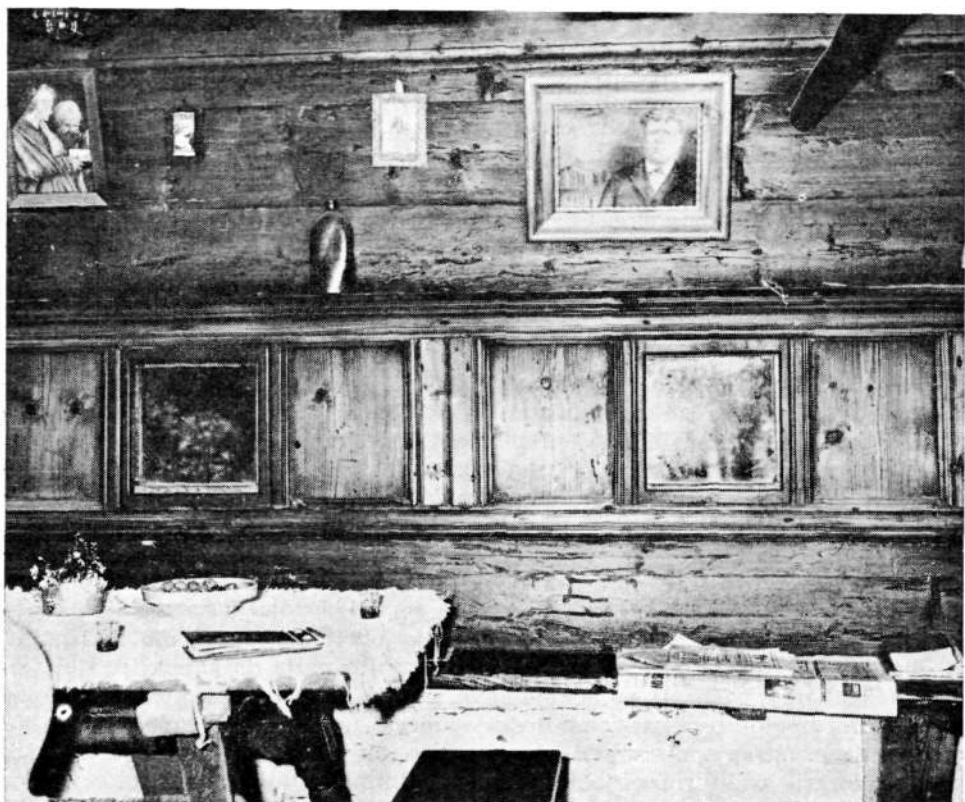
II

Rekonstrukcija izhodiščnega tipa kmečke hiše na loškem ozemlju nakazuje tudi tezo, da gre pri razvoju kmečke hiše za zaključeni cikel, ki ga lahko časovno omejimo z začetkom v času kolonizacije ter s koncem v 19. stoletju. Sicer pa ima podobno časovno pot tudi razvoj meščanske hiše. Zgornja in spodnja meja sta nedvomno določeni z uveljavitvijo in z razkrojem stare agrarne fevdalne strukture. V kolikšni meri je kmečka arhitektura odvisna od širših dogajanj v družbi, nam priča stavbarstvo v 16. stoletju, ki v veliki meri odseva radikalne družbene spremembe, ki jih je ta čas prinesel. Obenem pa lahko z razvojem kmečke plasti, ki prične že v 14. stoletju razpadati na posamezne plasti (kajžarje, lastnike hub, kmečke obrtnike), povežemo tudi pojav visoko razvite kmečke hiše, ki se v načelu ni spremenila do konca 19. stoletja.

Če bi hoteli nakazati poseben likovni razvoj kmečke hiše, potem bi morali najprej ugotoviti nekaj zakonitosti v kmečki umetnosti na sploh. Glede na pričevanja in ohranjeno gradivo lahko trdimo, da je kmečka hiša do konca 15. stoletja izrazit utilitarni objekt z malenkostnimi detajli lepotnega značaja, ki gredo predvsem na rovaš konstrukcijske spretnosti. Verjetno je bila hiša iz tega časa »lepa«¹¹ zgolj v modernem pomenu besede — kot rustikalna, arhaična gmota. Obenem pa nam podoba v Crngrobu priča, da se je bogatejša podeželska plast (mlinarji, gostilničarji, kmečki trgovci in obrtniki) tudi v tem času že začela ločevati od drugih po zunanjih, statusnih simbolih, ki so se navezovali predvsem na arhitekturo.

V 16. stoletju (kot primer vzemimo zidano nadstropno Žirovčevo hišo v Bodovljah, rekonstrukcijo Kalanove hiše na Bukovici itd.) se kot rezultat nove stanovske zavesti in predvsem večje razgledanosti ter neizrečene, vendar občutene težnje po človeškem dostojanstvu, uveljavijo celo na skromnejših kmečkih domovih izrazitejši reprezentativni, likovni momenti.¹¹ V širšem okviru se na področju kmečke umetnosti (če seveda odštejemo umetnost podeželskih cerkva in podružnic, katerih opremo so naročali in plačevali kmetje in ki so bile namenjene kolektivni, srenji) uveljavi predvsem arhitektura. Notranja oprema je verjetno mnogo rvejša. Sicer pa celo zapuščinske listine meščanov pričajo o izredno skopi opremi in izredno skromnem inventarju. Plastike in slikarstva v taki obliki in obsegu, kot ga poznamo v 18. in 19. stoletju, sploh ni. Ves pomembnejši dekor je koncentriran na zunanjsčini hiše — najlepše obdelani del notranjega prostora (hiše) pa je slej ko prej lesen strop, ki je tako ali tako logičen stavbni člen.

Nato je približno stoletje in pol arhitektura ostala na isti ravni, kljub nekaterim, včasih komaj opaznim stilnim spremembam. Le število zidanih in

Izrazit primer adaptacije renesančnih likovnih načel v kmečkem okolju, oblikovanem v sistemu okenc na smuk v Polencevi hiši v Puštalu

nadstropnih hiš se bistveno poveča. Tudi v tem času umetnosti za kmečke domačije¹² v klasičnem pomenu besede še ni. Izpopolnjuje se predvsem notranja oprema, izboljšujejo se posamični elementi v notranjščini (peč, okenski mehanizmi pri lesenih hišah — vzemimo le notranjščino Pepetove bajte ali Polenceve hiše v Puštalu). Kolikor pa srečujemo slikarski ali plastični dekor, gre za slučajno kupljene predmete, predvsem tiskane podobice ali plastiko, ki še nima »kmečkega« značaja.

Tretje in zadnje obdobje zajema čas med sredino 18. in sredino 19. stoletja, ko se je v bogatejših slovenskih deželah razbohotila umetnost za kmečke domačije, ko se pojavlja v množični obliki plastika, slike na les in steklo, panjske končnice, poslikano leseno posodje, rezljane žlice in drobni predmeti itd. Celo v tem zadnjem obdobju so vse krasotne in upodabljajoče panoge kmečke umetnosti (ali umetnosti za kmete) podrejene arhitekturi, ki je nosilka dekorativne sinteze. O tem verjetno v največji meri pričajo slike na steklo, ki so v »bohkovem kotu« integralni del prostora, preračunan tako na natanko določeno lego v kotu kot na specifično osvetljavo.

Če se spet povrnemo k oblikovanju kmečkih domov v času pred začetkom 16. stoletja, bomo verjetno prišli do podobnega rezultata, kot nam ga večinoma

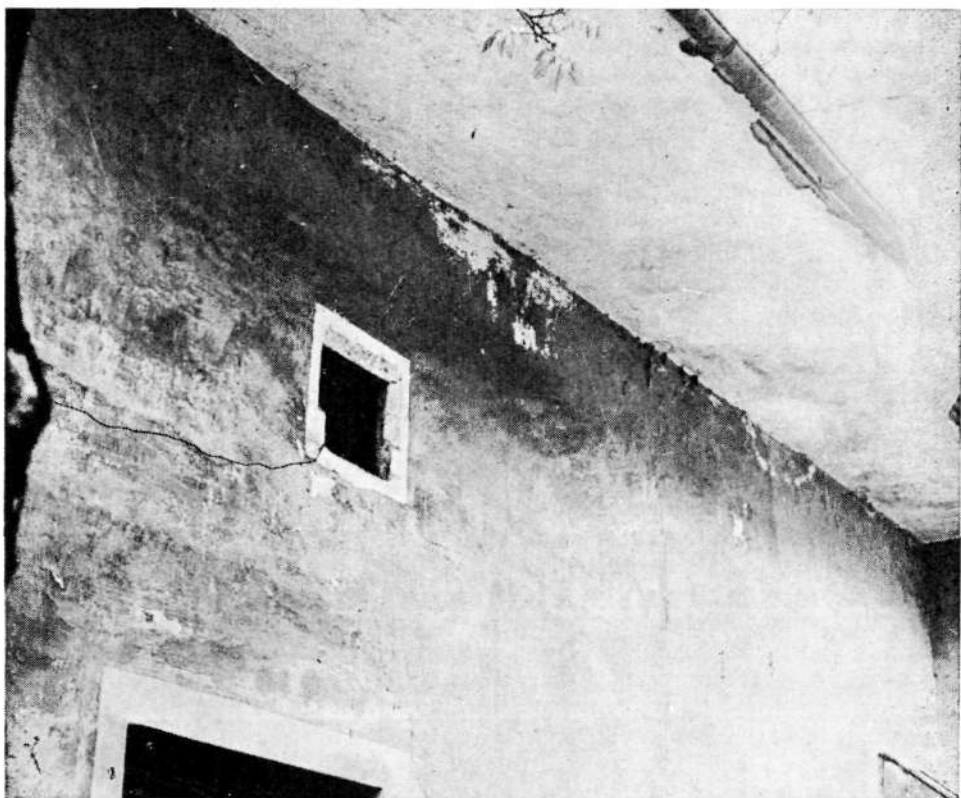
nudi študij mlajših primerov. Ugotovili bomo, da se je v stavbarskem pomenu čokončno uveljavil strog in funkcionalen prostorski razpored s stalnim sistemom komunikacijskih vezi¹³ ter poglobitve gradbene prvine in zakonitosti, ki so to stavbarstvo obvladovale do sredine 19. stoletja (kladna konstrukcija pri lesenih hišah, gotski način zidave z lepo in solidno oblikovanimi vogali, število oken v izbi in njihov razpored, mesto vhodov, delitev poslopja na stanovanjski in gospodarski del, ki ju ločuje veža itd.). Vsako posamično obdobje je prineslo v pojmovanje arhitekture nekaj novih pogledov, ki so se vključili v staro stavbno shemo na izredno zanimiv način.

Večina kmečkih hiš na loškem ozemlju ni nastala v celoti v enem obdobju. Večinoma gre za postopno rast in prilagajanje; vsako obdobje je dodalo hiši svoj pečat. Prav zato se je ohranilo le malo poslopij, ki bi jih lahko v celoti datirali v 17. ali celo v 16. stoletje. Večina je prekrita z baročnimi oblikami in elementi. Ko se je na stanovanjski hiši ob radikalni adaptaciji uveljavilo novo oblikovno hotenje (ki vedno spremlja tudi določene funkcionalne izboljšave), so starejši elementi spremenili vrednost in mesto v sistemu. Novi elementi so prevzeli predvsem reprezentativni stanovanjski del poslopja, starejši oblikovani detajli pa so ohranili svoje mesto na stranskih delih stavbe. V precejšnji meri so najbrž posamezne elemente tudi prenašali iz reprezentativnejšega na manj pomemben del hiše. Tako je nova oblikovna plast prekrila in hkrati vključila v svoj pomenski krog starejše detajle. Gotsko okno s posnetimi robovi v etaži Žirovčeve hiše v Bodovljah je ohranilo svoje mesto na zadnji fasadi, ki je, iz oblikovnega vidika, navadno manj pomembna. Še bolj jasno se je preformulacija starejših stilnih prvin in simbioza stilov uveljavila na Pepetovi hiši v Hosti pri Škofji Loki. Tu sta se celotna veža in gospodarski del ohranila v obliki, kakršno sta dobila ob koncu 16. stoletja. Portali s posnetimi robovi v notranjščini (shramba, klet, stranski prostori) so prav tako obdržali mesto le na gospodarski strani. Vhod v »hišo« pa so preformulirali v baročnem duhu. Kljub temu med temi elementi ni napetosti ali celo oblikovnega »spopada«. S prestavitvijo na utilitarni in v tej smeri poudarjeni del stavbe so dobili hkrati tudi mesto v sistemu kot poudarek druge vrste.

Tako je nastala svojska kmečka likovna sinteza, ki pravzaprav predstavlja kmečko baročno hišo (iz 18. stoletja) kot organizem, ki je tako v funkcionalnem kot oblikovnem pogledu zorel nekaj stoletij. Hkrati pa lahko to strukturo utrdimo kot zakonitost, ki velja tudi na drugih ravneh oblikovanja in spreminjanja.

Tako lahko sklepamo, da se je kvalitativni preskok iz dimnične v višje razvito stanovanjsko arhitekturo zgodil na podoben način — s prevlado novega sistema in hkratno vključitvijo starega. Nekdanja dimnica (bivalni prostor s pečjo in odprtim ognjiščem) se je najprej v povsem nespremenjeni obliki prelevila v kuhinjo — nov, čisti bivalni prostor so dodali. Vendar ne gre za preprosto prištetje, dodatek. Dimenzije in oblika dimničnega prostora so ostale sicer nespremenjene — nastala pa je nova zveza med dimnico in čistim prostorom, in sicer s krušno pečjo, ki greje »hišo«, kurijo pa jo v dimnici, sedaj črni kuhinji. Tako pridemo do nedeljive zveze dveh prostorov, ki sestavljata in oblikujeta prostorsko enoto višjega ranga.

Če skušamo potegniti paralelo med funkcijo arhitekture kot oblikovanim organizmom ter funkcijo funkcionalne zasnove (na kratko bi lahko govorili o alpskem tipu prostorske razdelitve in povezave), potem lahko ugotovimo,

Poznogotsko okno v nadstropju retrofasade kmečke hiše v Bodovljah. Z barvnim okvirom je preživel stilni element vključen v nov kmečki poznobaročni likovni sistem

da se nov element uveljavi šele tedaj, ko se v načelu vključi v dani prostorski in oblikovni sistem, ki ga hkrati podredi novemu konceptu. Tako nova baročna okna in portali niso zgolj prilepljeno okrasje, marveč izraz nove funkcije hiše — v istem sistemu kot pri sintezi dimnice in čiste izbe, kjer smo tudi dobili povsem novo kvaliteto.

III

Koncept meščanske hiše (s pritličjem, ki služi gospodarskim namenom ter stanovanjsko etažo) z izrazito vzdolžno orientacijo, ki je posledica značilne mestne parcelacije, je v srednjeevropskem gradivu relativna konstanta. Kot bistvena sestavina stanovanjske arhitekture (mislimo seveda arhitekturno poprečje) živi skoraj sedemsto let kot tip in zasnova. V tem času doživlja tudi bistvene spremembe, ki pa ostajajo v okviru temeljne sheme, ki jo spet narekuje koncept obzidanega ali vsaj utesnjenega mesta, čigar dimenzije so določene s peš hojo. Šele ko se spremeni značaj mesta (kar je posledica spremembe družbenih odnosov), se spremeni tudi hiša.

Tudi razvoj kmečke hiše ne kaže znakov regresije, niti nima značaja prežitka, kljub konstantni tipični zasnovi. Kmečka hiša je kot arhitektura le manj

prekrita z vsakokratnimi stilnimi dodatki in sestavinami. Ker se stara zasnova kaže v čisti obliki, lahko razumemo, zakaj med florisom kmečke renesančne in baročne hiše ni bistvenih razlik — čeravno se je prostorsko občutje bistveno spremenilo. To so zakonitosti, ki veljajo tudi za hišo iz predrenesančnega obdobja — vendar s to razliko, da v tem času lahko z večjo upravičenostjo govorimo o stavbarstvu kot pa o oblikovani arhitekturi, kolikor pristanemo na prepričljivo tezo o bistvu umetnosti, in sicer, da je umetnost (ali vsaj umetnostno dejanje) vse tisto, kar presega goli utilitarizem.

Lesena kmečka hiša na loškem ozemlju, za katero smo ugotovili, da je do skrajnosti funkcionaliziran, predvsem utilitarni organizem, kaže tudi na pomemben delež »višjih« vrednot. Analiza hišice, upodobljene na crngrobski freski, nas navaja k misli, da so se posamezni utilitarni elementi z dolgo rabo, s tradicijo, spremenili v likovne (ali tudi v likovne) konstante, torej umetnostne sestavine. Gre za izredno skromne prvine; omenimo le preprosto konstrukcijo vhoda s pravokotnim zaključkom, mala okenca, vrezana v dve bruni, opazni zatrej z lino in verjetno skrbneje obdelane stike vodoravno položenih brun. Ob notranjščini lahko rečemo, da je bila verjetno še skromnejša; kot zametek bodočega osrednjega likovnega poudarka v prostoru lahko omenimo le stropno konstrukcijo in notranje vhode (podboji in vrata krila) ter verjetno skrbno obdelano peč (vsaj v 15. stoletju). O slikah in plastiki, ki bi dopolnjevala prostor, najbrž ne moremo govoriti.

Zato pa srečamo več izrazitejših stilnih elementov na arhitekturi bogatejše podeželske plasti (mlini, gostilne), ki že v 15. stoletju, verjetno pa tudi prej, prevzema iz meščanskega okolja stilne prvine in načela (gotško formuliran šilasti vhod na podobi mlina, portal s posnetimi robovi na podobi gostilne). Tako se tudi kmečka arhitektura v svojih reprezentativnih primerih vključuje v splošna stilna dogajanja svojega časa. V tem okviru lahko ugotovimo, da se oblikovne prvine uveljavljajo na kmečki arhitekturi v širokem kontekstu sočasnih vrenj na vseh nivojih — kar tudi pomeni, da ne gre za ohranjanje prežitkov, marveč za uveljavljanje nove likovne kulture, ki raste ob meščanski kot relativno avtonomna, vendar v času in prostoru pogojena socialna različica določenega umetnostnega sistema, ki je seveda le subsistem v širšem sklopu struktur.

Do bolj zapletenih vprašanj pridemo pri analizi in interpretaciji pomen-skih razsežnosti. Izhajati pa moramo slej ko prej iz dokaj preproste načelne ugotovitve. Iz 16. stoletja poznamo vrsto spomenikov ljudske in kmečke arhitekture posebej na loškem ozemlju in nekaj smo jih že omenili. Ker gre v tem času že za togo izdelani koncept z vsemi bistvenimi elementi, ki jih srečamo tudi kasneje (delitev kuhinje in veže s »šipovnikom«, ponekod celo že samostojna kuhinja, dimenzije oken na lesenih hišah), lahko sklepamo, da gre za nasledek dolgega razvoja. Obenem lahko ugotovimo, da je prav renesančna kmečka arhitektura v mnogih pogledih vključila v nov likovni sistem določene stare prvine. Najzanimivejše je nedvomno povzemanje starih proporcev, ki so izrazito utilitarna kategorija. Mislimo namreč na kvadratno zasnovo prostorov, poudarjenih z lepo oblikovanimi stropovi. Strop iz leta 1510 na Srednjem vrhu nad Martuljkom spet priča, da gre za izredno dognan in v splošne oblikovne tokove vključen primer ambicioznega prostorskega okrasja. Analogije v arhitekturnih detajlih pričajo, da tako bogati stropovi niso bili redkost niti na loškem ozemlju — celo strop iz leta 1629 v preprosti kajžici

poleg mežnarije na Hotavljah ima določene likovne kvalitete (posneti rob na nosilnem tramu, dekorativno vrezana letnica, skrbno obdelane krovne deske itd.), ki spet kažejo na daljšo in plodnejšo tradicijo.

Po tej metodi nam o starejši arhitekturi, ali bolje rečeno, o določenih oblikovnih načelih pričajo tudi mlajši spomeniki — čeravno je zaradi pomanjkanja ohranjenega stavbnega gradiva iz časa pred koncem 15. stoletja težko govoriti o natančnejših časovnih ritmih in fazah. Kolikor se potem pri vrednotenju ljudske arhitekture omejimo na ožje umetnostne vidike, moramo upoštevati in tudi formulirati nekaj teoretičnih postavk. Ugotoviti moramo, da je ljudska umetnost v svojem bistvu protislovna in da v parnem sistemu nasprotij (visoka umetnost — ljudska umetnost) predstavlja hkrati en pol parne strukture in njeno hkratno negacijo — saj se skuša v vseh ozirih izenačiti s socialno opredeljenim »protipolom« tudi v svojih začetkih (pričevanje srednjeveških fresk). Vse to je tudi razvidno iz formalnih značilnosti ljudske arhitekture, ki smo jih nakazali v predhodnem tekstu. Zato moramo tudi ugotoviti historično pogojenost sistema, ki ga ljudska umetnost predstavlja. Zgodovinski izsek, ki ga zajema cikel razvoja kmečke arhitekture v nakazanem pomenu besede, je relativno kratek, zato lahko v tem okviru govorimo o sorazmerno enotnem sistemu označitev in znakovnih vrednosti. Pomenska struktura kaže na stalne modifikacije in niansiranja — upoštevati moramo namreč ciklične spremembe poudarkov in problematike, ob čemer pojmujeemo cikličnost le kot ponovitev formalnih izhodišč (časovna spirala). Tudi »enak« umetnostni problem ima v različnih časih različne dimenzije.

Če si ogledamo nekaj elementov iz razvoja ljudskega (kmečkega) stavbarstva na loškem ozemlju, potem lahko ugotovimo, da ta sicer napreduje v smeri večje tehnične dovršenosti in formalne urejenosti (razvoj od svobodno pojmovane fasade, ki je zrcalo notranje prostorske členitve, do simetričnega pročelja), da pa končni, likovni rezultati niso enakovredni »izhodiščnim« (iz 16. stoletja), saj prezentirajo tog in neustvarjalen eklekticizem. V precejšnji meri lahko ta »paradoks« razložimo s socialnimi determinantami — kar lahko neposredno navežemo na temeljna marksistična izhodišča. Kolikor pa razlagamo umetnino (arhitekturo) kot sistem z lastno logiko in z značajem »organizma« (Sedlmayrjev model), potem je kvalitetna arhitektura tista, ki ima trdno strukturirane elemente, ta skupek pa v končni posledici ustreza renesančnemu idealu o umetnini, ki ji ni mogoče ničesar dodati in ničesar odvzeti.

Tako smo se mimogrede dotaknili historicistične dimenzije strukturne analize, ki je lahko statična in izvenčasovna, saj tudi vplive časa interpretira vedno enako, ne glede na obdobje, v katerem je likovni izdelek nastal. Po drugi strani ugotavljamo, da je naš pogled na arhitekturo in njeno vrednotenje utemeljen prav v strukturi sistema, ki ga oblikovani izdelek ustvarja tudi na relaciji konsument — oblika. Vedno pa mora biti tudi pri tovrstni razlagi prisotna historična perspektiva, saj na arhitekturo iz preteklih dob gledamo z distanco, ki nam dovoljuje posploševanja in spoznanje, da je umetnost v določenem času prepletena z vsemi drugimi pojavi v tedanji družbi, da jo vrednotimo kot integralni del do popolnosti realiziranega sistema.

V tako zastavljeni teoretični shemi lahko kmečko arhitekturo na loškem ozemlju pred koncem 15. stoletja (čas kolonizacij in prva velika faza razvoja kmečke hiše in domačije) označimo kot sistemsko novost, kot preseganje starega utilitarnega sistema in strukture. Gre torej za kvalitetni preskok iz »stav-

barstva« v »arhitekturo«, ta pa se je lahko kot proces in kot materializirana oblikovalna volja uresničil le v takih družbenih in ekonomskih pogojih, kot jih je nudilo dinamično obdobje kolonizacij in nastanka mestnih naselbin.

OPOMBE

1. Poleg znanih razprav o kolonizaciji loškega ozemlja ima izjemno vrednost predvsem objava freisinških urbarjev, ki je zaradi odličnih komentarjev in registrov neizčrpen vir informacij za vse panoge ljudske kulture. Glej: P. Blaznik, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji freisinške škofije, Gradivo za zgodovino Slovencev IV, SAZU, Ljubljana 1963. — 2. Značilna upodobitev, ki prinaša skorajda enciklopedični prikaz najrazličnejših vsakdanjih dejavnosti je dr. F. Stele datiral v sredino 15. stoletja, avtorstvo je naslonil na »bližino Janeza Ljubljanskega«. Glede na čas nastanka podobne lahko upravičeno sklepamo, da so prikazane dejavnosti in posamezni objekti tipični za prvo polovico 15. stoletja. — 3. Morda bi lahko palico v zatrepni lini (mimo cehovske oznake) povezali s kmečkimi trgovskimi dejavnostmi. Nekoliko nasilna primerjava nas spomni na kraševski običaj (ki živi še danes), da kmet, ki prodaja lastni pridelek, obesi nad vhod vejo. — 4. Meritve so pokazale, da določa dimenzije bivalnega prostora (ki je hkrati tudi največji prostor v hiši) optimalna dolžina smrekovega bruna, ki se suče med petimi in sedmimi metri. Pri tej dolžini je izkoristek namreč relativno dober, saj je malo odpadka, bruno pa obdrži precejšnjo debelino. Primerjaj tudi: R. Weis, Häuser und Landschaften der Schweiz, Erlenbach-Zürich 1959, stran 41. — 5. Pomembna prelomnica na loškem ozemlju je leto 1511 — leto katastrofalnega potresa, ki je skorajda do tal porušil mesto in verjetno tudi mnoge hiše na podeželju. Intenzivna obnova je prinesla v arhitekturo vrsto renesančnih elementov, ki so zelo izraziti tudi zaradi dejstva, da je bilo treba graditi prav od temeljev in se ni bilo treba ozirati na stare zasnove (ki so vsaj v Skofji Loki povsem prekrile z novimi oblikovnimi plastmi — primerjaj gotske elemente na Homanovi hiši. — 6. Izraz »kranjska renesansa« ustreza stilnemu obdobju (časovno gre za 16. stoletje), ki s poznogotskimi drobnimi formalnimi členi v arhitekturi ustvarja renesančno občutene prstore. Gre torej za geografsko različico umetnostnega pojava, ki obvladuje večji del alpskega prostora. — 7. Gručasto naselje je kot oblika vasi (Melik, Ložar itd.) najstarejša naselbinska forma. Vendar moramo izraz gruča razumeti nekoliko drugače — tudi na videz najbolj kaotično organizirane vasi tega tipa so smotrno oblikovane z osrednjo komunikacijo in pravilno izpeljanimi »kapilarnimi« povezavami. Poleg tega je gručasto naselje v precejšnji meri odvisno tudi od terenskih prilik (naselbinska jedra Poljan in Žirov itd.). Mnogim vasem pa je gručasti značaj dala kasnejša, večinoma kajžarska pozidava na robu. — 8. Kot »klasično« kolonizacijsko ozemlje smo vzeli Sorško polje predvsem zaradi izjemno pravilno oblikovanih naselij, ki v ugodnih ravninskih pogojih izpričujejo enotno oblikovalsko in seveda organizatorsko voljo. — 9. Primerjaj: H. Pirene, Srednjeveška mesta, Gospodarska in socialna zgodovina srednjeveške Evrope, DZS, Ljubljana 1956, str. 212—216 in 219—220. — 10. Primerjaj: I. Sedej, Ljudske prvine v arhitekturi mesta Kranja, Kranjski zbornik 1970, v Kranju 1970, str. 262—267. — 11. Najbolj izrazit primer prezentiranja družbene veljave so v kmečkem okolju t. i. kmečki dvorci, poleg njih pa kašče — lesene ali zidane zgradbe z ambicioznimi likovnimi členi: okna s kamnoseškimi okvirji, portali stilnih oblik, slikarja itd. Kašča je iz likovnega vidika, posebej pa kot arhitektura zanimiva zato, ker s posameznimi oblikovanimi členi ne rešuje prstorskih vprašanj — marveč gre za izrazito »prestižno okrasje«, ki funkcionira predvsem kot oznaka lastnikove veljave in blagostanja. Najbolj ambiciozne kašče izvirajo prav iz 16. stoletja (Martuljek, Bitnje itd.). V teh komponentah pa se v najbolj jasni luči kaže zavest lastne veljave in človeškega dostojanstva, ki je tudi v kmečkem okolju rezultat uveljavljanja renesančnih, humanističnih idealov. — 12. Oznako »umetnost za kmečke domačije« (pri nas jo je uvedel G. Makarovič: Slovensko ljudsko kiparstvo. Razstava, S. E. M, Ljubljana 1969, str. 11), posrečeno nakazuje funkcijo tistega dela ljudskega likovnega ustvarjanja, ki je bilo namenjeno izključno kmečkemu konzumu, v časovnem pomenu gre za čas med sredo 18. in sredo 19. stoletja. — 13. Primerjaj: D. Grabrijan, Kako je nastajala naša sodobna hiša, Ljubljana 1959, str. 12, 14, 20 in 47.

Zusammenfassung

DIE BAUERNARCHITEKTUR IM GEBIET VON ŠKOFJA LOKA VOR DEM AUSGANG DES 15. JH.

Der Autor benützte das Zeugnis der mittelalterlichen Fresken und jüngere architektonische Denkmäler als Ausgangspunkte für die Rekonstruktion der bäuerlichen Baukunst im Gebiet von Škofja Loka vor dem Ausgang des 15. Jh. Er bediente sich der kombinierten Methode der klassischen Rekonstruktion und der strukturalen Analyse und stellte fest, daß das Bauernhaus schon im 15. Jh. als standfest ausgebildeter Organismus mit starrer Grundrißanlage ausgestaltet war, welche letztere sich bis zur Mitte des 19. Jh. als Konstante erhalten hat. Den qualitätsmäßigen Übergang aus der bäuerlichen »Baukunst« in die »Architektur« setzt er vor die Mitte des 15. Jh. Er stellt zugleich fest, daß sich das Bauern- und das Bürgerhaus zwar parallel miteinander entwickelt haben, daß aber beide eine gemeinsam ursprüngliche Grundlage haben, und zwar ein nichtspezialisiertes Wohnen, das sich in der lebensvollen Epoche der Städtebildung und der großen Kolonisationen in zwei Richtungen zu entwickeln begann, in eine bäuerliche und eine bürgerliche Richtung.